

Elçin İbrahimov
AMEA, Rəyasət Heyəti,
“Türkologiya” jurnalının məsul katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Elchinibrahimov85@mail.ru

Türkiyədə əlifba siyasəti

Açar sözlər: dil və əlifba, yazı, ədəbi dil, Osmanlı dövləti, Türkiyə, əlifba siyasəti

Ключевые слова: язык и алфавит, письмо, литературный язык, Османское государство, Турция, политика алфавита

Key words: language and alphabet, writing, literary language, Ottoman state, Turkey, alphabetical policy

Ərəb əlifbasının türkcədəki bəzi səslərin ifadəsi üçün kifayət etməməsi ilə başlayan ilk müzakirələr 1850-ci illərdə Əhməd Cövdət paşa və Munif paşa ilə bağlıdır. Munif paşa (daha sonra maarif naziri olmuşdu) ərəb əlifbası ilə bağlı fikirlərini açıq şəkildə ifadə edərək ərəb hərflərinin islah edilməsini, yazılış və oxunuşunu asanlaşdırmaq üçün hərflərin ayrı yazılmasına ehtiyac olduğunu söyləmişdi. Yazının oxunuşu və yazılışında hər hansı bir çətinlik çəkmədikləri üçün Avropada oxuyub-yazmağı 6-7 yaşındakı uşaqların asanlıqla öyrəndiklərini, ümumiyyətlə, cəmiyyətin hər təbəqəsindən olan insanların çox asanlıqla öyrənəcəyini ifadə etmişdi. Ortaya atılan fikirləri nəzərə alan bəzi dilçilər hərflərlə bağlı islahat hərəkatının başlanğıcı kimi bu nitqi qəbul edirlər [1, s.224].

XIX əsrin sonlarında bu müzakirələrə Namiq Kamal da qoşuldu. Bundan sonrakı mərhələdə dövrün digər ziyalıları da dil və əlifba müzakirələrində iştirak etmişlər. Bu ziyalılardan Əli Suyavi* və Şəmsəddin Sami açıq şəkildə ərəb əlifbasının islahının lehinə idilər. Bu müzakirələrdə qızğın iştirak edən Ziya Göyälp də ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçməyin tərəfdarı olmuşdur. Ərəb əlifbası ilə osmanlı türkcəsinin uyğunsuzluğundan bəhs edən Ziya Göyälp “Ərəb əlifbasının türkcəyə uyğun olmadığını açıq şəkildə bildirmişdir” [4, s.178-180].

**Qeyd:* Əli Suyavi Parisdə 1869-cu ildə də yayımlamaqda olduğu “Ulum” qəzetinin 214-cü sayında “Lisan ve Hatt-ı Türki” başlıqlı məqaləsində bu haqda fikirlərinə yer vermişdir.

Osmanlı dövlətində dil və yazı ilə bağlı həyata keçirilən bu müzakirələr xüsusilə II Məşrutıyyət illərində albanların latın hərflərini qəbul etməsi ilə daha da geniş vüsət aldı. İstər Türkiyədə, istərsə də bütün türk dünyasında və türk xalqlarının mədəni həyatında böyük rol oynayacaq əlifba islahatının tarixi və o dövrdə baş verən proseslərdən bir qədər geniş şəkildə bəhs etmək istərdik.

Bəzi tədqiqatçılar Tənzimat ilə Cümhuriyyət arasındakı dövrdə latın əlifbasını istəyənlərin əsasında iki meyillənmə olduğu qənaətinə gəlmişlər. Çox vaxt iç-içə keçən bu meyillənmələrdən biri ərəb əlifbasını müdafiə edənlərlə eyni ideologiyaya qulluq edirdi. Türk milliliyinə zidd olduğu üçün onlar ərəb əlifbasına qarşı çıxmışdılar. Eyni zamanda islamın və ümumilikdə dinin bu milli kimliyi boğması və beləliklə, inkişafın qarşısının alınması düşüncələri də formalaşmışdı. Bu ideologiyanın tərəfdarları bütün qarışıqlıqlara və çatışmazlıqlara səbəb kimi ərəb əlifbasını göstərir, latın əlifbasının qəbul edilməsini bütün problemlərin həlli kimi qiymətləndirirdilər. Digər tərəfdə olanlar isə milliliyi və milli dəyərləri başqa cür qəbul edirdilər. Cümhuriyyət tarixi boyunca gördüyümüz bu qütbləşmədə Şərqi meyillənməni təmsil edənlərə görə, Qərbi latın əlifbası qəbul ediləcəyi təqdirdə milli kimlik və dəyərlər əldən gedəcəkdi. Həmçinin ərəb əlifbasını müdafiə edənlər latın əlifbasının qəbul ediləcəyi təqdirdə qədim Osmanlı tarixi və islam dünyası ilə əlaqələrin kəsilməyini düşünür, bundan bərk narahat olurdular. Beləliklə, iki tərəf də əlifbaya, demək olar ki, sirli mənə verir, istənilən halda bu qrupların ikisindən birinin qalib gələcəyi halda bir çox əsaslı dəyişikliklərin olacağını gözləyirdilər.

1925-ci ildə İsmayıl Şükrü *“Asrı Türk Harfləri Hakkında”* adlı əsərində çağdaş türk hərflərinin yalnız latın əlifbası ola biləcəyini söyləyirdi. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultaydan sonra təhsil problemlərini araşdırmaq məqsədilə Türkiyəyə dəvət edilən Dr. Kühne yazı haqqında “Macar və fin dillərində olduğu kimi, latın əlifbasının qəbul edilməsi Qərb mədəniyyətinə qoşulmağı asanlaşdırır bilər” fikrini ifadə etmişdir. Həmin il “Akşam” qəzetinin apardığı sorğuda iştirak edən 16 nəfərdən üçü (Abdullah Cövdət, Mustafa Hamid və Rüşd Avni) latın əlifbasının qəbul edilməsinə münasibətlərinin müsbət olduğunu söyləmişdilər.

Calal Nuri İleri 1926-cı ildə nəşr olunan “Türk inkilabı” adlı əsərində latın əlifbasının birdən-birə yox, tədricən qəbul edilməsi fikrinə haqq qazandırır. Eyni ildə “Latın Harfləriyle Türkçe Elifba Tecrübesi” adlı bir kitab nəşr etdirən Midhət Sədullah 29 hərflik türk əlifbası

layihəsini təqdim edir. Bir il sonra H.İsmayıl “Ərəb və Latın Harfləri” adlı kitabında 35 hərflik latın əlifbası layihəsini təklif edir [5, s.10-12].

Bu layihələr tərkibinə görə latın əlifbasını tam olaraq əhatə etmədiyindən qəbul edilməmişdir.

1927-ci ildə Əhməd Cavad Əmrənin “Vakit” qəzetində çap etdirməyə başladığı “Lisanımız Hakkında Bir Kalem Tecrübəsi” başlıqlı altı aylıq yazılar silsiləsi 1928-ci ildə “*Muhtaç Olduğumuz Lisan İnkilabı Hakkında*” adı ilə nəşr edilir. 7 may 1928-ci ildə İbrahim Nəcmi Dilmən “Milliyet” qəzetində “Latın Harfləriylə Türkçe Elifba” başlıqlı yazılarını nəşr etdirməyə başlayır və yazılar həmin ilin 29 iyun tarixinə qədər davam edir. İ.N.Dilmənin hazırladığı latın əlifbası ilə bəzi yazılar “Milliyet” qəzetində nəşr olunmağa başlayır. Ancaq bu əlifba daha sonra onlara qoşulan İ.N.Dilmənin özünün də iştirak etdiyi dilçi mütəxəssislər tərəfindən təsdiq olunmur. Buna baxmayaraq, “Milliyet” qəzeti bəzi səhifələrində bu əlifbadan bir müddət istifadə edir.

Hökumət tərəfindən latın hərflərinin qəbul edilməsi qərarından bir il sonra (1927) Dilçilər Cəmiyyəti qurulur və “Hakimiyet-i Milliye” qəzetində 10 iyun 1928-ci ildə bunu xalqa elan edirlər [6, s.728].

İ.Qrandinin 1 avqust 1928-ci ildə Mustafa Kamal Atatürkə təqdim edilən rəyində əsasən bu fikirlər qeyd olunmuşdu: “Latın hərflərinin dilimizə tətbiqi imkanını düşünmək üçün 26 iyun 1928-ci ildə fəaliyyətə başlayan heyətimiz birbaşa bugünkü və ədəbi dilimizin istinad etdiyi incə və İstanbul danışıq dilini əsas götürərək, bu dilə nəzəri və əməli cəhətlərdən ən uyğun və əlverişli bir əlifba yaratmağa çalışmışdır. Bu məqsədlə ibtidai latın hərflərinin əsas dəyərini – Avropa xalqlarının istifadə etdiyi hərfləri türkcədə hansı şəkildə istifadə edəcəyimizi aşağıdakı şəkildə təklif edirik” [3, s.218].

Avropada və SSRİ-nin tərkibində olan Azərbaycanda istifadə olunan latın əlifbası layihəsi bu şəkildə idi:

a, b, d, e, f, h, i, l, m, o, p, r, s, t, u, v, z hərflərində qısa müddət ərzində razılaşma əldə olunmuşdu. Buna qarşılıq *ی, غ, ش, چ, ج, گ, ک*, və sait səslərin qarşılıqları haqqında müzakirələr davam etmişdir. *ق* üçün *c, ک* üçün *q, گ* üçün *ع, ج* və ya *dj, چ* üçün *c* və ya *ct, ش* üçün *ch* və ya *sh, غ* üçün *g* və ya *ی, غ* üçün *j, ı* saıtləri üçün *y* və ya *i*, vokal *ü* üçün *y* kimi qarşılıqlar təklifləri təqdim edilmişdi. Xüsusilə *گ* əv *ک, ق* *غ* hərflərinə qarşılıq tapmaq məsələsi uzun müddət mübahisələrə səbəb olmuşdu. İclasda *گ* üçün [*gy*], *ک* üçün [*ky*], *ق* üçün *kh* və *غ* üçün *gh* qəbul edilmişdir. Ancaq istifadəyə daxil olmadan bu hərflərdən imtina

edilmişdir. Komitənin qərarının ilk bəndində bir səsin birdən artıq hərflə qarşılınmaması nəzərdə tutulurdu.

Yeni əlifbanın ən sonuncu variantı ilə bağlı İstanbulda bir həftə davam edən müzakirələrin nəticəsi belə oldu.

1928-ci ilin avqustunda İstanbulda yeni hərflərin elan olunduğu və əsas imla qanunauyğunluqlarının qeyd olunduğu “Elifba Raporu” nəşr edilir. 41 səhifədən ibarət olan hesabat (rəy) bu başlıqlardan ibarət idi:

1. Türk dilindəki səslərin miqdarı və keyfiyyəti.
2. Latın hərflərinin səs dəyərləri.
3. Avropa ölkələrində istifadə olunan latın əsaslı əlifbadakı hərflər kimi.
4. Türkcəyə məxsus latın hərflərinin seçilməsi və bu xüsusda tətbiq olunan əsaslar.
5. Müxtəlif əlifbalardakı qoşa hərflər, işarəli hərflər, latın əlifbasına əlavə edilmiş hərflər.
6. Türk əlifbasını təşkil edən hərflərin müxtəlif dillərdəki qarşılıqları.

Yekunda təqdim edilmiş yeni türk əlifbası 29 şəkildən ibarət olmaqla aşağıdakı şəkildə təklif edilir: *a (a), b (be), c (ce), ç (çe), d (de), e (e), f (fe), g (ge), h (ha), ı (ı), i (i), j (ji), k (ka), l (le), m (me), n (ne), o (o), p (pe), q (kü), r (re), s (se), ş (şe), t (te), u (u), v (ve), w (çift v), x (iks), y (ye), z (ze)*[7, s.384].

Qısa zamandan sonra yeni hərflərin tanınması və öyrənilməsi məqsədilə yerinə yetirilən fəaliyyətlərdə qarışıqlığa səbəb olan *gh* və *kh* birləşmələri əlifbadan çıxarılmış və 31 hərflik yeni türk-latın əlifbası 29 hərfə endirilmişdir. Bundan sonra ictimaiyyətə “yeni türk hərfləri” kimi təqdim edilən əlifbanın xalqa tanınması və qəbul edilməsi üçün əməli fəaliyyətə keçilir.

Təqribən 75 il davam edən əlifba islahatı prosesinin sonunda 1 noyabr 1928-ci ildə 1353 sayılı qanunla latın hərflərinə əsaslanan türk əlifbası qəbul edilir. Qanuna görə, iki ay sonra, yəni 1929-cu ilin əvvəllərindən etibarən dövlət vasitəsilə yerinə yetiriləcək bütün yazışmalarda, mətbuatda və digər sahələrdə yeni türk əlifbasından istifadəyə, bundan sonra isə məktəblərdə və digər təhsil sahələrində də yeni əlifba ilə tədrisə başlanılır.

Daha sonra əlifba islahatının tam həyata keçirilməsini təmin etmək üçün 23 dekabr 1931-ci ildə qəbul edilən “Yeni türk əlifbası haqqında” qanuna əsasən “ərəb hərflərindən (ərəb əlifbasından) açıq və gizli şəkildə mədrəsələrdə, tədris mərkəzlərində və digər yerlərdə istənilən şəkildə

istifadə hallarına görə” Cinayət Məcəlləsinin 526-cı maddəsi ilə cəza növü nəzərdə tutulurdu.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abdulla F. T. Arap Harflerinin İslahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862-1884) // Belleten, Cilt XVIII, sayı 66, 1953.
2. Bilal N.Ş. Türk Yazı Devrimi, Türk Tarih Kurumu, 1992.
3. Ertem R. Elifbeden Alfabeğe Türkyede Yazı Meselesi. İstanbul: Dergah Yay, 1991.
4. Gökalp Z. Osmanlı İmlasının Tarihi 1 // Genç Kalemler, 1911.
5. Mercanlıgil D.M. Yeni Harfler Birliğı ve Yeni Yazı // Ülkü, IV/40, Nisan 1949.
6. Reşit F.U. Latın Alfabesinden Türk Alfabesine. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1953.
7. Şirin H.U. Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri. Ankara: Akçağ yayınları, 2006.

Эльчин Ибрагимов

Политика алфавита в Турции

Резюме

Язык и алфавит являются факторами, подтверждающими бытие, существование каждого народа. Алфавит является используемым на письме того или иного языка собранием графических знаков, построенных в принятом для данного языка порядке. Алфавит имеет очень большое значение в развитии литературного языка. Вопрос алфавита всегда занимал должное место в культурном развитии и прогрессе общества.

В Турции реформа языка и алфавита проводилась не только в период республики, была наиболее обсуждаемым вопросом уже в последние годы существования Османского государства. Иногда эти обсуждения были настолько бурными, что приводили к образованию противоположных друг другу различных радикальных группировок.

Elchin Ibrahimov

**Alphabet Policy in Turkey
Summary**

Language and the alphabet are factors that confirm the existence and existence of every nation. The alphabet is a collection of graphic symbols that are used in the writing of this or that language, in a manner acceptable to that language. The alphabet is of great importance in the development of the literary language. The alphabet was deemed necessary for the cultural development and progress of each era.

Language and alphabetic reforms in Turkey were not only carried out during the period of the republican period, but were one of the most discussed issues since the Ottoman Empire. Sometimes these debates were so intense that there were different radical groups that contradict each other.